

УДК 9(М)3

ТУРЕЦЬКИЙ ПОЛОН БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Микола Висотін,
науковий співробітник відділу
історичних пам'яток та культурної
спадщини НДІУ МОН України

У даній розвідці подано стислий огляд висвітлення в історіографії проблеми полонення під час Цецорської битви і перебування в полоні Михайла і Богдана Хмельницьких.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Михайло Хмельницький, полон, Цецорська битва, Стамбул, Кримське ханство.

This report provides a brief overview of the historiography of the issue of captivity during the Battle of Tsetsor and the captivity of Mykhailo and Bohdan Khmelnytskyi.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, Mykhailo Khmelnytskyi, capture, Battle of Tsetsor, Istanbul, Crimean Khanate.

Одним з найцікавіших і, водночас, найменш досліджених епізодів у насиченому подіями житті Богдана Хмельницького є час, проведений ним у турецькому полоні. Він мав виключне значення для становлення майбутнього українського гетьмана як політичного і військового діяча та, зрештою, як простої людини, оскільки був пов'язаний зі смертю батька, втратою власної волі й тривалим перебуванням в умовах іншого культурного середовища. Попри важливість даного етапу, в українській історіографії він до сьогодні комплексно не досліджений і має вигляд розрізнених сюжетів в працях окремих дослідників.

Розпочати огляд варто з висвітлення контраверсійної проблеми, яка стосується долі батька Богдана Хмельницького, чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Більшість дослідників, зокрема М. Грушевський,

М. Костомаров, І. Крип'якевич, В. Смолій, В. Степанков та ін. вважають, що він загинув 6 жовтня 1620 р. в бою під Цецорою, під час відступу польського війська [6, с. 154 – 155; 9, с. 257; 11, с. 44; 18, с. 71]. Ця позиція ґрунтується на історичних джерелах та пам'ятках усної народної творчості. Так, Г. Грабянка в своєму літописі пише про те, що «...в...битві ...наклав головою Михайло Хмельницький...» [12, с. 24]. А обставини цієї події поетично оспівано в народній думі, фрагмент якої наводить М. Маркевич:

Звідки йдеш? Від Дунаю.

А що чував про Михайлу? Не так чував, як бачив.

Ішли ляхи на три шляхи, а козаки на чотири, а татари поле скрили.

Що в тому войску, дей, козацькому

Їхав візок, дей, покритий китайкою червоною, козацькою заслугою.

Що в тому візку, дей, покритому біле тіло Михайлово, біле тіло порубано.

За тим військом кінь лицарський, на тому коні хлоп фіцерський.

У правиці ясенський меч, з того меча кров тече, з тої крові ріка тече.

Не плач матко, не фросуйся¹, не барзо геть порубаний:

Головонька на три части, біле тіло на чотири.

...

Збудуй мати кленов дім: чотири дошки ялові, а п'ята соснова;

Без двірок й оконець, от сій пісні й кінець [13, с. 151–152; 19, с. 129].

Однак, в історіографії існує думка про те, що М. Хмельницький не загинув, а був взятий в полон, де провів майже 7 років і помер в листопаді 1627 р., так і не дочекавшись на звільнення. Одним з перших таке припущення висловив український письменник і перекладач В. Пепа ще 1970 р. [15]. До речі, саме про полон, а не про смерть Хмельницького-батька писала також і О. Апанович [3, с. 34]. В. Смолій і В. Степанков хоч і згадують про цю версію у своїх працях, але зазначають, що «В. Пепа не навів

¹ Фрасуватися – сильно хвилюватися, непокоїтися, журитися.

переконливих доказів на [її] користь» [17, с. 50]. На жаль, О. Апанович також не повідомила додаткових фактів, які б пролили світло на цю історію. Втім, свого часу версія із полоненням Михайла Хмельницького отримала несподіване продовження. Б. Возницький в державному архіві Львівської області виявив документ від 8 листопада 1627 р., в якому йшлося про план обміну полоненого турка Абдуррахмана на чигиринського підстаросту Михайла Хмельницького [5]. Щоправда, обмін не відбувся у зв'язку зі смертю українського бранця. Як бачимо, цей документ підтверджує слова В. Пепа й О. Апанович.

Щодо Богдана, то факт його перебування в полоні відомий достеменно. Він сам пише про це в листі до короля Яна-Казимира, де зазначає, що «...ja ... sroge więzienie przez dwa rokі przecierpiałem. Gdy mię Pan Bog z tej niewoli wyzwolić raczył...» [2, с. 431]. Татари захопили його в момент загибелі батька. Обставини цієї драматичної події повідомляє М. Маркевич. Він пише, що «...побачивши свого батька [смертельно пораненого], що плавав у крові, Зиновій², котрий служив при ньому в охотниках, врубався в ряди ворогів і був захоплений в полон...» [13, с. 152]. Спочатку він потрапив до кримського мурзи Яруса, який, ймовірно, перепродав його на невольничому ринку в Кілії. Так Хмельницький опинився в Стамбулі. Турецький історик М. Наїма характеризує його як «...путящого, дужого і кмітливого козака...» [14, с. 154]. Ймовірно, як такий він потрапив до свити турецького адмірала, став при ньому перекладачем і мешкав у кварталі «Касим-паша». У неволі Богдан вивчив турецьку й татарську мови, а також встановив деякі контакти, які особливо знадобилися йому наприкінці життя, коли він очолив загальнонародне повстання. Зокрема, І. Крип'якевич із посиланням на Я. Міхаловського називає якогось Бектеш-агу (Piechtas-Aga), одного з радників турецького султана, який підтримував тісний контакт з Богданом

² Богдан Хмельницький.

Хмельницьким і, ймовірно, був знайомий з ним із давніх часів [2, с. 648; 11, с. 44].

Про обставини звільнення Б. Хмельницького наразі відомо дуже мало. На цьому, не вдаючись до подробиць, наголошують В. Смолій і В. Степанков [18, с. 72]. Конкретні версії дізнаємося в інших авторів (однак, жодна з них не є одностайною). Так, М. Маркевич вважає, що Хмельницького викупив сам король Сигізмунд III, який діяв через посередництво голландських купців [13, с. 152]. І. Крип'якевич припускає, що «...з неволі Богдана викупила мати ... [або] ... запорожці обміняли його на турецьких бранців, «...вдячно згадуючи батька...»» [4, с. 9; 11, с. 44]. М. Грушевський додає, що турецьких бранців, котрих, можливо, використали для обміну, козаки захопили в битві під Хотиним [7, с. 7]. Разом з тим Грушевський зауважує, що версія про викуп Хмельницького запорозькими козаками виглядає «...не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельницького ми не знаємо ... простіше і правдоподібніше ... що Богдана викупила [його] мати» [6, с. 154–155]. Своєю чергою Я. Качмарчик вважає всі ці версії малоімовірними і, на підставі аналізу листів Б. Хмельницького, найбільш достовірною вважає версію про його втечу з полону [8, с. 19].

Тривале перебування Б. Хмельницького в Туреччині дало підстави сучасникам і пізнішим дослідникам говорити про те, що в неволі він прийняв іслам та отримав нове ім'я як новонавернений мусульманин [1, с. 241–242; 16, с. 546–547]. Так, М. Наїма наводить переказ про те, що під час переговорів з кримським ханом Хмельницький відкрився йому і на доказ правдивості своїх слів чинив з ним намаз. Соратники Хмельницького, дізнавшись про це, навіть хотіли його вбити, однак гетьману вдалося переконати їх в тому, що це був лише хитрий дипломатичний хід, який мав на меті привернути кримського хана на бік українців. П. Кралюк вважає цей переказ цілком вірогідним. Він, зокрема, пише про те, що «...навернення українців [і не лише українців – М. В.] в іслам стало поширеною в той час

практикою. У певних обставинах воно давало можливість зберегти життя, отримати комфортні умови існування і навіть робити кар'єру в османському світі ... часто полоняникам пропонувалася альтернатива – або тебе вбивають, або ти стаєш мусульманином...» [10, с. 170].

Цими вкрай обмеженими відомостями наразі вичерпується даний напрямок біографії Богдана Хмельницького. Тож, безперечно, його вивчення має бути продовжено. Подальші пошуки передусім варто спрямувати на виявлення нового документального матеріалу в українських і зарубіжних (передусім польських) архівосховищах для забезпечення надійної джерельної бази такого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych I krytycznych uwag, przez J. J. S. Sękowskiego, profesora zwyczajnego języków wschodnich w cesarskim uniwersytecie S. Petersburgskim. Tom pierwszy. Z rycinami. Nakładem Zawadzkiego i Węckiego, uprzywilejowanych drukarzy I xięgarzy dworu królestwa Polskiego. 1824.

2. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana beckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna. Wydana staraniem i nakładem C.K. Towarzystwa naukowego krakowskiego. W Krakowie, w drukarni C.K. uniwersytetu, 1864.

3. Apanovych O. Voienne mystetstvo Bohdana Khmelnytskoho ta yoho spodvyzhnykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1995. № 4. S. 33–45.

4. Brekhunenko V. Bohdan Khmelnytskyi. Kyiv: PP Nataliia Brekhunenko, 2007. 72 s.

5. Briukhovyt'ska Kh. Zhovkva i Mykhailo Khmelnytskyi. *Chasopys «I»*. 2012. Chyslo 67.

URL: <http://www.ji.lviv.ua/n67texts/Hmelnytskyj%20i%20Zhovkva.htm>
(Дата доступу: 01.12.2023).

6. Hrushevskyi M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. VIII. Niu-Iork: Vydavnyche tovarystvo «Knyhospilka», 1956. 866 s.
7. Hrushevskyi M. Pro batka kozatskoho Bohdana Khmelnytskoho. Niu-Iork: Naklad Myroslava Sichynskoho, 1918. 75 s.
8. Kachmarchyk Ya. Hetman Bohdan Khmelnytskyi. Peremysl – Lviv: «Misioner», 1996. 328 s.
9. Kostomarov M. Istoriiia Ukrainy v zhyttiepysakh vyznachniishykh yii diiachiv. Lviv: Nakladom knyhnarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1918. 493 s.
10. Kraliuk P. Bohdan Khmelnytskyi. Lehenda i liudyna. Kharkiv: «Folio», 2017. 282 s.
11. Kryp'iakevych I. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv: «Svit», 1990. 408 s.
12. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. Per. Ivanchenko R. K.: Tovarystvo «Znannia», 1992. 192 s.
13. Markevych N. Ystoryia Malorossyy. T. 5. Moskva: Typohrafiia Avhusta Semena. 1842–1843. 345 s.
14. Mustafa Naima. Hiuseinovi horody u vytiahu istorii iz Zakhodu ta Skhodu (povidomlennia pro Ukrainu). Per. Halenko O., Kulchynskyi O. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2016. 288 s.
15. Pepa V. Shablia mstytelia. *Dnipro*. 1970. № 11.
16. Smyrnov V. Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoï Porty do nachala XVIII veka. S. Peterburh, 1887. 774 s.
17. Smolii V., Stepankov V. Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politychnyi protret. K.: Lybid, 1995. 624 s.
18. Smolii V., Stepankov V. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: «Alternatyvy», 1999. 352 s.
19. Khvostov D. Novoe y polnoe sobranie rossiyskikh pesen, soderzhashchee v sebe pesny liubovnye, postusheskiye, shutlyvye, prostonarodnye, khoralnye, svadebnye, sviatochnye s prysovokuplenyem yz raznykh rossiyskikh

oper y komedyi. Chast IV. V Moskve: v unyversytetskoi typohrafiy u
N. Novykova, 1780.